

Història del Palau Reial de Torroella (1929-1932): diàlegs entre l'arquitecte i el propietari

Autor(s) | author(s): Laia de Quintana i Vilà

Font | source: *Llibre de la festa de Torroella de Montgrí*, (agost 2018), pàg. 171-184

Publicat per | published by: Associació del Llibre de la Festa

Història del Palau Reial de Torroella (1929-1932). Diàlegs entre l'arquitecte i el propietari

Laia de Quintana i Vilà (*)

Des del segle XIX, l'antic Palau Reial de Torroella era propietat de la família Carles.¹ Actualment, no se sap quins elements són originaris del primer edifici gòtic, perquè durant els segles hi ha hagut diverses intervencions per adequar-lo a les demandes de cada època.² Una de les últimes la va encarregar Joaquim de Robert i de Carles el 1929 a l'arquitecte Rafael Masó i Valentí. Aquestes reformes van constituir una nova fase constructiva de l'edifici que donaven fe d'una consideració de gust i confort propis d'un moment concret. Documentar els diàlegs entre l'arquitecte i el promotor permet detectar les prioritats estètiques d'aquests agents i la mateixa història de les intervencions del passat.

La descoberta d'un pati gòtic

El 20 de juliol de 1929, el marquès Robert de Robert i Surís va morir a Torroella de Montgrí. Polític, empresari i banquer, des de feia tres dècades era el principal cacic de la Vila.³ El seu fill Joaquim va heretar l'antic palau del costat de l'església. L'immoble, tanmateix,

(*) Arquitecta

provenia del llegat de la seva mare, Maria Dolors de Carles i de Ferrer. Aquell mateix estiu, el nou propietari va decidir arreglar-se la residència a Torroella, ja que el seu germà Robert havia heretat el domicili habitual de la família al poble, el Palau Solterra. Així doncs, el 17 de setembre de 1929, proposava una modificació del novíssim pla urbanístic redactat per Isidre Bosch el 1925. Va obtenir el permís un any després, quan el plenari de l'ajuntament de l'1 de setembre de 1930 aprovava la parcel·lació actual, amb un jardí senyorial que doblava la superfície de l'existent i suprimia definitivament l'antic perfil de la muralla medieval.⁴

Fou aleshores que la família de Robert va posar-se en contacte amb Masó. L'arquitecte ja havia treballat a Torroella de Montgrí, a la reforma de la Casa Quintana (1907-1908) i a la Casa Saliati de l'Estartit (1918).⁵ De manera que era la tercera vegada que construïa als peus del Montgrí. El primer document que va presentar, del mateix 1929, va ser una perspectiva del pati per il·lustrar el possible resultat de la intervenció.⁶ Una part de les obres devien realitzar-se durant el 1930, atès que hi ha documents que daten l'estudi i propostes en aquest any. Ara bé, la intervenció va tenir dues fases diferents. El número de febrer de 1932 de la revista *Emporion* informava que s'havien reprès «les obres de restauració de l'antic palau dels reis d'Aragó».⁷ Es conserva també la carpeta de l'arxiu personal de l'arquitecte que especifica explícitament «2a etapa».⁸ A partir d'aquesta divisió, hem pogut organitzar els diferents plànols i esbossos per ordenar cronològicament les intervencions.

Quan Masó va visitar l'edifici per primera vegada, no només va prendre mides per fer els aixecaments i les propostes de distribució segons les demandes dels promotors, també va fer explorar les parets i els sostres. L'arquitecte solia iniciar les rehabilitacions amb una prospecció física dels edificis amb ganes de trobar-hi indicis documentals i estructures antigues que guiessin la redacció del projecte, perquè l'objectiu era restituir un estat arquitectònic original. En la basta correspondència de festeig amb Esperança Bru, Masó ja manifestava les seves consideracions sobre la restauració d'edificis antics. El 1909, amb motiu d'un projecte d'exposició d'art antic a l'església de Sant Pere de Galligants, es mostrava il·lusionat de poder obrir finestrals tapiats, allargar les columnes de pedra «que havien sigut bàrbarament tallades», treure els altars i retornar a l'absis el «seu primitiu estat d'esplendor».⁹ I un any després, a la visita d'estudi de l'església de Sant Salvador de Bianya, li explicava que «vam desencrostissar les parets, remenar pedres i més pedres,

pujar a les golfes, furar les caixes... què sé jo!, resulta que vam trobar una pila de coses interessantíssimes i gairebé tots els elements per a orientar-nos i tornar a posar aquella esglesieta en el seu primitiu estat».¹⁰ Per tant, Masó iniciava aquests encàrrecs amb la inquietud d'un arqueòleg o d'un excursionista, pràctiques habituals entre els catalanistes de l'època.¹¹

Va ser aleshores que va descobrir l'antiga galeria gòtica amagada en els murs de la primera planta. Es guarda una secció transversal de l'estat actual de l'època on es representa l'alçat interior del pati.¹² S'identifica l'escala, el pou de la cisterna i les obertures documentades per una fotografia de Valentí Fagnoli. L'escala arrencava enganxada a l'arc interior del vestíbul amb quatre graons i replà, i continuava amb un sol tram de setze graons. El terra era inclinat i a la part superior del pou hi havia una petita obertura de ventilació i una finestra rectangular vertical a l'alçada del primer pis. L'alçat completava el pati amb una tribuna de quatre finestres d'arc de mig punt. Masó va dibuixar amb línia discontinua les projeccions dels nivells de circulació i dels arcs existents. Un detall interessant és la representació de la base i el fust d'una columna i del mur que tanca el lateral esquerre, entre la porta d'entrada del primer pis i la finestra rectangular, just on és actualment. Marca igualment la línia de l'ampit. Al dibuix que representa la planta principal de l'estat actual de l'època, també marca l'existència d'aquesta columna i paret lateral, i els de l'altre costat.¹³ Els senyala en blau i amagats dins el mur. Era habitual –i ho continua essent encara– utilitzar diferents colors per indicar diferents tipus d'intervenció en els plànols.

La primera idea que tingué va ser projectar una escala en dos trams de sentit contrari a l'existent, protegida per un ràfec monumental de fusta. La finalitat era aconseguir que el visitant creués el pati i canviés de perspectiva en pujar a la planta principal. Al mateix temps, generava un element singular a la façana menys escenogràfica del pati interior.¹⁴ Després es va plantejar situar l'escala amb un recorregut interior que havia d'arrencar entrant a la dreta. L'escala continuava dividida en dos trams. En aquesta opció, el recorregut conduïa al lateral esquerre i obligava a voltar tota la galeria fins a la porta d'entrada. Incorporava, doncs, la contemplació dels vestigis gòtics en la circulació.¹⁵ També es va plantejar una distribució similar però a la inversa, amb el primer tram de l'escala situat entrant a l'esquerra entre els murs de l'arc que comunica amb el pati.¹⁶ Finalment, va optar per la primera proposta amb una modificació: el primer tram de l'escala era interior. Aquest canvi de distribució de

Primer tram cobert de l'escala del pati. El treball dels blocs de pedra marca diferents textures de relleu que no només singularitzen la barana, sinó que, sobretot, permeten diferenciar els murs nous que suporten l'escala, dels antics de les parets del fons. Foto Laia de Quintana.

la idea inicial de dos anys enrere, podria ser degut a garantir la protecció de la pluja des de l'accés rodat, l'antiga zona de quadres que adequava per als nous vehicles i que avui en dia conté el menjador del restaurant. Per altra banda, el canvi possibilitava posar una porta que separava l'espai més privat de la planta principal. La transformació està documentada en llapis sobre la tinta d'un paper vegetal que dibuixa la primera proposta o directament sobre una versió primera de l'alçat de l'escala.¹⁷ Un dels plànols que exposa aquest treball, i no el més antic, està signat el 26 de novembre de 1931.¹⁸ És a dir, hi estava treballant just abans de començar la segona fase de les obres.

La versió definitiva va construir un ampli replà en el cor del pati, on incorporava el pou, un joc complex d'esgraons per comunicar els espais que hi tenen relació, un conjunt geomètric que salvava els diferents desnivells amb una macla de volums moderna i funcional.¹⁹ A sobre va construir un arc i cobertura nous que ensenyaven, al darrere, a tall de teló de fons, l'antic arc existent. Per completar

el conjunt, va dissenyar l'arc i basament de la galeria sobre l'accés al pati, marcant les dimensions de les diferents franges de carreus de pedra que substituïen els elements antics, de rajol.²⁰ Tot plegat restituïa una idea de pati gòtic a partir dels referents barcelonins que Masó coneixia, i satisfesia les necessitats contemporànies dels clients, com evitar mullar-se i enfangar-se en baixar del cotxe quan arribaven a Torroella.

Plataforma central del pati des de l'entrada del passeig de l'Església. Sota el test s'observa un testimoni del pou de la cisterna. Just a sobre, en un primer pla, l'arc nou construït per Masó, i al darrere, l'arc antic del Palau. Foto Laia de Quintana.

Reordenant les peces de l'interior

Encara avui en dia, quan algú es vol reformar el pis o la casa, comença per arreglar la cuina i els lavabos. De la mateixa manera, la primera fase d'obra va consistir a traslladar els fogons de la planta principal als baixos. Segons l'estat actual referenciat abans, la cuina es trobava a l'espai on actualment hi ha el vestíbul superior, amb l'escala que condueix a la segona planta. La xemeneia i els fogons estaven aproximadament on ara hi ha el festejador que dona a la façana de l'església; la pica, enganxada a l'angle de la paret que se-

para el despatx amb la porta d'entrada, que llavors era una finestra. Masó va dibuixar una nova cuina just a sota, lleugerament desplaçada a ponent. La pica i l'espai per assecar la vaixela voltava la finestra que dona al carrer Falçot; el forn, els fogons i la xemeneia, a la paret de la dreta; un armari i un elevador de plats, coronat per un rellotge, a la de l'esquerra; i darrere, sota el replà del primer tram de l'escala del pati, la nevera.²¹ A un costat de la cuina hi va situar el rebost; a l'altra, en direcció al jardí, un menjador per al servei, amb la caldera i la carbonera annexes, i una escala interior que comunica amb l'office de la planta principal; al volum de la cantonada, el safareig i el planxador, sota la terrassa superior. Aquest racó del palau agrupava els espais de servei. Val la pena remarcar que l'arquitecte va proposar una entrada des del jardí, en el mateix eix de l'entrada del passeig de l'Església, però en sentit contrari. De manera que el doble esgraonat de la plataforma del pou tenia també aquesta direcció, que era la principal per als propietaris. El vestíbul havia d'ocupar l'espai on hi ha el menjador del restaurant.

Tram tancat de la galeria gòtica. L'arquitecte va reconvertir l'antic vestíbul en un espai de circulació interna i el va ennoblir mitjançant unes vidrieres de forja adossades als arcs del tram de galeria gòtica i una portalada renaixentista, manllevada d'un altre edifici de Torroella, que dona accés al menjador. Foto Laia de Quintana.

La intervenció a la primera planta va afectar més o menys la mateixa zona. Es va plantejar l'enderroc del mur de càrrega que separa el menjador de la galeria per eixamplar el pas i construir una vidriera plomada on finalment es va traslladar una antiga porta barroca i que actualment és l'accés principal al menjador. Sí que va construir una xemeneia a l'altra paret enganxada a la façana de ponent.²² Al costat hi ha l'office, és a dir, l'habitació annexa en la qual els «criats» preparaven la presentació dels plats abans de portar-los a taula. Masó va pintar de ceràmica blava les parets, sobre les quals va projectar armaris lacats de blanc. Va obrir una porta al mur que comunicava amb el vestíbul, i una altra a l'altre costat, de cara al jardí. L'office era el punt d'arribada tant de l'elevador de plats com de l'escala interior de servei que comunica amb la cuina.²³ Es conserva un croquis d'aquest espai, dibuixat en el revers d'un rebut bancari signat el 24 de setembre de 1930, que permet datar aquestes intervencions al principi de les obres.²⁴

Tanmateix, l'element de programa més rellevant d'aquesta planta era el vestíbul. Abans, l'escala del pati arribava a un petit rebedor situat a l'inici de la galeria interior actual. A la dreta hi havia un nucli vertical que conduïa al segon pis, al costat de l'antiga cuina. Masó va reorganitzar completament aquests espais, unificant-los en un únic ambient de dos nivells. Va enderrocar el mur que separava les escales i la cuina i va col·locar una biga transversal per suportar les càrregues superiors. Va projectar un sostre nou de fusteria pel volum que havia ocupat la cuina, deixant descobert la resta de l'espai. La peça emblemàtica del nou vestíbul era l'escala de dos trams. L'estructura de suport i el replà d'arrencada són de pedra. La barana i els graons, de fusta. Es guarden dos croquis de la barana dibuixats també en el revers de dos documents datats: un imprès de febrer de 1932 i una quota de subscripció de març del mateix any. Per tant, la intervenció del vestíbul es va idear en paral·lel a l'escala del pati, durant la segona fase d'obres.²⁵

Inicialment, l'arquitecte volia destacar la monumentalitat museogràfica del vestíbul amb dos festejadors col·locats frontalment a l'arrencada de l'escala. Però només va traslladar la finestra gòtica de dues columnes que hi ha al davant, perquè just on havia d'anar l'altre festejador hi ha el tros de muralla que uneix el Palau amb l'església. Per això el va moure lateralment i el va construir davant de la porta d'entrada. El detall d'aquest festejador és de factura moderna. La forma tallada dels seients lliga formalment amb el motiu també tallat dels graons de l'escala del pati, que repeteix en fus-

Vestíbul de la planta principal. Masó va projectar un espai diàfan on hi havia hagut la cuina. Va subratllar la majestuositat de l'espai amb una escala oberta de dos trams i el festejador de traç modern situat a la seva arrencada. Foto Laia de Quintana.

ta l'escala interior del vestíbul. Seguint el mateix gust per cuidar i relacionar tots els elements, va dissenyar els brancals i la llinda de pedra de les portes en els quals reinterpreta les motllures gòtiques, tal com es pot veure en les noves portes del vestíbul que comunicaven amb l'office i els lavabos, i les exteriors, a l'últim replà de l'escala del pati.²⁶ També va fer nous marcs de pedra per als extrems de la galeria interior,²⁷ així com el disseny de totes les fusteries de portes i finestres.²⁸

Finalment, va construir de nou tota la coberta i l'última planta. A la secció transversal que dibuixava l'estat de l'immoble, que ja hem comentat uns paràgrafs més amunt, documentava un nivell de sòl irregular en aquest últim pis: el terra de la galeria estava tres graons per sota de les habitacions. Per altra banda, va accentuar el pendent del teulat, que era també a quatre aigües. Va projectar els pilars octogonals de pedra que sustenten el sostre del vestíbul –un entramat de bigues de fusta que es relaciona amb el del vestíbul principal del primer pis– i la pilastra curta que organitzava el doble

arc del seu accés.²⁹ Va projectar igualment les finestres de la galeria del pati, que reinterpreten les característiques obertures gòtiques d'un coronament de façana.³⁰

Accés al pis principal del palau. Les dues portes i el ràfec de fusta que els protegeix, són originals de Rafael Masó. Els trams de galeria, a la dreta i a l'esquerra, són originals de la construcció gòtica i recuperats per l'arquitecte. Foto Laia de Quintana.

A la segona planta s'hi accedeix per l'escala interior. El replà final estava pensat per distribuir els convidats a una primera habitació a la dreta, el vestíbul de les habitacions familiars al davant i les dependències del servei a l'esquerra. Actualment aquesta ordenació està desvirtuada amb una fusteria impròpia que s'encasta a la pilastra curta. També ha desaparegut el banc de pedra que Masó va construir sota l'arc de mig punt de l'esquerra. Es creaven dues zones diferenciades simbòlicament i físicament: les habitacions principals amb cambra de bany i vestidor, i dos vàters, que es trobaven en un pla lleugerament més elevat i ocupaven dos terços de l'espai global de la planta; i quatre cambres amb un vàter compartit per al servei, situades a la zona nord, amb finestres que obrien a la façana lateral de l'església. Les obertures neogòtiques de la galeria il·luminaven els espais de circulació i facilitaven la

seva ventilació. En part, la seva funció de corredor recuperava els usos dels claustres monàstics.

Vestíbul i distribuïdor de les habitacions nobles de la planta superior. Aquesta part de l'edifici va ser totalment reconstruïda. Les columnes centrals, el cassetonat de fusta del sostre i les finestres són originals de l'arquitecte. Foto Laia de Quintana.

Es conserven tres plànols diferents amb la planta d'aquest segon pis. Es tracta de tres moments del procés de treball que expliquen el diàleg entre l'arquitecte i el propietari. En el primer, Masó escrivia explícitament: «En aquest croquis poden indicar-s'hi les particularitats de distribució que convingui introduir o rectificar en el que jo proposo com a bo.»³¹ Al dibuix inicial s'hi ha modificat parts del programa, bàsicament cambres i banys que han estat intercanviats. També s'hi han dibuixat banyeres i el bany de servei ha desaparegut reconvertit en una habitació per a convidats. El següent plànol recull la majoria de les indicacions i s'han encastat les banyeres als murs, ocultant el seu desguàs –actualment, les banyeres de les habitacions de l'hotel continuen a la mateixa posició.³² L'existència d'un tercer plànol, sobre paper vegetal, demostra que els Robert van continuar participant en el procés, fins a establir la proposta definitiva.³³

Entre l'arqueologia i l'encàrrec

Quan Masó projectava, primer elaborava un dibuix en paper i després perfilava les propostes a sobre amb paper vegetal. Era un sistema que dividia la redacció de plànols en dos moments clarament diferenciats: l'estructura lineal que definia la base de treball, la concreció detallada de la proposta. Després, mostrava els plànols en paper vegetal als promotors, per a la seva valoració. En alguns casos, enviava els documents per correu o missatger, pràctica que documenten les anotacions que recorden que cal tornar els dibuixos «després d'haver triat», o les observacions escrites en castellà, que tenien la finalitat d'orientar la mirada dels propietaris.³⁴ En dissenyar les portes dels balcons, fins i tot va arribar a escriure que la distribució de vidres «és definitiva i no pot haver-n'hi d'altra de més escaient», denotant que fins aquell moment havien estat estudiant altres opcions i calia prendre una decisió. L'arquitecte, per tant, es preocupava d'incorporar els clients en l'elaboració de l'obra, sense deixar de vetllar per la producció i el seguiment del calendari.

Però a les rehabilitacions, no només atenia els dissenys del promotor: l'edifici també parlava. Quan va rebre l'encàrrec del marquès de Robert, Masó estava iniciant la restauració dels banys àrabs de Girona (1929-1932). Immediatament després, va assumir la restauració del castell de Raimat (1932-1935). I entre 1931 i 1935, professionalment i políticament, va desenvolupar la creació d'un passeig arqueològic a Girona, que unia els absis de l'església de Sant Feliu amb la porta de Sant Cristòfol.³⁵ Tampoc és en va que des de 1917 fos arquitecte delegat de l'Institut d'Estudis Catalans, dins el Servei de Conservació de Monuments.³⁶ A la dècada de 1930, la restauració d'edificis va ser una de les seves línies de treball prioritàries. Per això, quan va morir, es va destacar aquesta faceta: «Si haguéssim de donar una preferència de valors a la seva obra, nosaltres escolliríem, en primer lloc, les seves magnífiques restauracions. [...] I és que restauració, per a ell, volia dir dignificació», va proclamar Carles Rahola pels micròfons de Ràdio Girona.³⁷

La passió pel coneixement del passat i l'arqueologia feia que s'aturés a Ullastret quan anava a fer visita d'obra als palaus de Torroella, o que fes mans i mànigues per aturar la destrucció del jaciment.³⁸ Diversos estudis han revisat darrerament aquest paper de Masó arquitecte i arqueòleg.³⁹ En el Palau Reial de Torroella, va recuperar les singularitats existents i va incorporar elements històrics procedents d'altres edificis, d'acord amb el gust dels propietaris i a una visió museogràfica i espectacular de la construcció. En una de les

seves primeres reformes, la Casa Salieta del carrer Ciutadans de Girona (1910-1911), ja va intervenir en el pati i l'escala d'accés a la planta noble i va recuperar una antiga galeria gòtica, incorporant-la també al projecte.⁴⁰ Tarrús i Comadira consideraven que Rafael Masó sobrevalorava el pes històric dels elements a conservar, però que alhora va arribar a definir un estil propi de restauració, molt popular als anys trenta.⁴¹ Però la reformulació de troballes arqueològiques en la redacció dels projectes era una inquietud pregonada del mateix arquitecte, com ho demostra que posés, en una finestra del seu estudi propi, «uns antics capitells que vaig trobar a Cal Salieta i que em vaig poder quedar perquè ells no els varen voler fer servir».⁴² Sabia de la importància dels espais en el benestar diari i sabia també fins a quin punt una intervenció arquitectònica podia arribar a millorar la qualitat de vida de les persones. I alhora, malgrat per fer renéixer una antiga nació a través de la recuperació del passat. I és clar, els palaus no només s'ensenyaven, més o menys privadament. Sobretot, es vivien. I es passejaven.

Bibliografia

BADIA-HOMS, Joan (2003). «Els castells de l'Empordà», dins Antoni Pladevall i Font, director: *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura III: dels palaus a les masies*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, pàg. 262-266.

BASSA, Jaume; BACA, Joan (2007). *Torroella vila vella*. Torroella de Montgrí: Ajuntament de Torroella de Montgrí i Fundació Mascort.

BITRIÁN, Carlos; CAMPOS, Maria (2011). *Estudi de la forma urbana de Torroella de Montgrí*. Torroella de Montgrí: Museu de la Mediterrània, treball inèdit publicat parcialment, pàg. 236-238.

CATLLAR, Bernat; GIL, Rosa Maria; DOMÈNECH, Gemma (2001). *Masó explica Masó*. Girona: Demarcació de Girona del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.

FALGÀS, Jordi (2016). «Masó a Torroella de Montgrí i l'Estartit, del principi al final», dins *Masó interiors*. Girona: Fundació Rafael Masó i Úrsula Llibres, pàg. 189-221.

FALGUERAS, Joan (1997). «El centre històric de Torroella de Montgrí: una mirada des de l'arquitectura». A: *Llibre de la Festa Major*. Torroella de Montgrí: Ajuntament de Torroella de Montgrí, pàg. 69-74.

GIL, Rosa M. (2018). «Josep Puig i Cadafalch i Rafael Masó, la recuperació dels Banys Àrabs». A: *Revista de Girona*, núm. 307, pàg. 40-43.

LANAO, Pau; TORNIS, Miquel; VINYOLÉS, Carme (1993). «El mirador d'un feudal modern», dins: *Cròniques de castells i casals: Baix Empordà*, vol. 1. Girona: Edicions Periòdiques de les Comarques, pàg. 41-45.

MARFANY, Joan-Lluís (1995). *La cultura del catalanisme: el nacionalisme català en els seus inicis*. Barcelona: Editorial Empúries.

NADAL, Joaquim; GIL, Rosa M. (2017). *Rafael Masó arqueòleg*. Girona: Ajuntament de Girona.

De QUINTANA, Laia (2017). «Memòria de l'aigua: rehabilitar la mina de Torroella de Montgrí». A: *Recerca i territori*, vol. 9, pàg. 11-83.
ROVIRAS, Antoni; TORRENT, Enric (2003). *Torroella i l'Estartit*. Girona: Diputació de Girona i Caixa de Girona.

TARRÚS, Joan; COMADIRA, Narcís (1996). *Rafael Masó: arquitecte noucentista*. Barcelona: Lunwerg Editores i Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.

TORRENT, Enric; CASADEVALL, Jordi (2010). *L'abans: Torroella de Montgrí i l'Estartit*. El Papiol: Editorial Efadós.

VERT, Josep (1993). «La casa Carles-Robert i el palau del Mirador». A: *Llibre de la Festa Major*. Torroella de Montgrí: Ajuntament de Torroella de Montgrí, pàg. 27-34.

Notes:

¹ A més de les fonts bibliogràfiques referenciades, aquest article ha estat possible gràcies a les visites realitzades a l'edifici els dies 12 i 26 de gener, i el 9 de març de 2018, i a l'amabilitat de Francesc Ferrer i de Mònica de la Rica per obrir-me les portes i acompanyar-me en el recorregut.

² Bitrián i Campos (2011: 238).

³ Roviras i Torrent (2003: 54-55).

⁴ Quintana (2017: 45-48).

⁵ Tarrús i Comadira (1996: 366, 381) i Falgàs (2016).

⁶ Girona, Arxiu de la Demarcació de Girona del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, fons Rafael Masó, R-9603/46. Les següents referències documentals del projecte formen part d'aquest mateix fons.

⁷ *Emporion* (14-II-1932: 8).

- ⁸ Fons Rafael Masó, R-9603/115.
- ⁹ Carta a Esperança Bru 186/1909, citada a Catllar, Gil i Domènech (2001: 35).
- ¹⁰ Carta a Esperança Bru 273/1910, citada a Catllar, Gil i Domènech (2001: 36).
- ¹¹ Marfany (1995: 293-306) i Nadal i Gil (2017).
- ¹² Fons Rafael Masó, R-9603/21.
- ¹³ Fons Rafael Masó, R-9603/09.
- ¹⁴ Fons Rafael Masó, R-9603/46, R-9603/18 i R-9603-53.
- ¹⁵ Fons Rafael Masó, R-9603/7.
- ¹⁶ Fons Rafael Masó, R-9603/45.
- ¹⁷ Fons Rafael Masó, R-9603/54 i R-9603/57. El contrast entre les dues versions és molt evident en la comparació dels alçats R-9603/55 i R-9603/56.
- ¹⁸ Fons Rafael Masó, R-9603/48.
- ¹⁹ Fons Rafael Masó, R-9603/15 i R-9603/16.
- ²⁰ Fons Rafael Masó, R-9603/51 i R-9603/52.
- ²¹ Fons Rafael Masó, R-9603/6, R-9603/63, R-9603/64, R-9603/65, R-9603/67 i R-9603/68. Hem completat la descripció de la cuina a partir de l'observació directa en una visita realitzada el 9 de març de 2018.
- ²² Fons Rafael Masó, R-9603/7.
- ²³ Fons Rafael Masó, R-9603/7 i R-9603/66. Hem completat la descripció de l'office a partir de l'observació directa en una visita realitzada el 26 de gener de 2018.
- ²⁴ Fons Rafael Masó, R-9603/70.
- ²⁵ Fons Rafael Masó, R-9603/12 i R-9603/13.
- ²⁶ Fons Rafael Masó, R-9603/107 i R-9603/47.
- ²⁷ Fons Rafael Masó, R-9603/84 i R-9603/85.
- ²⁸ Fons Rafael Masó, R-9603/82, R-9603/83, R-9603/86, R-9603/87, R-9603/88, R-9603/89, R-9603/90, R-9603/91, R-9603/92, R-9603/93, R-9603/94, R-9603/95, R-9603/96, R-9603/97, R-9603/98, R-9603/99, R-9603/100, R-9603/101, R-9603/103, R-9603/105, R-9603/106, R-9603/108 i R-9603/110.
- ²⁹ Fons Rafael Masó, R-9603/31, R-9603/32, R-9603/33 i R-9603/34.
- ³⁰ Fons Rafael Masó, R-9603/39 i R-9603/40.
- ³¹ Fons Rafael Masó, R-9603/10.
- ³² Fons Rafael Masó, R-9603/11.
- ³³ Fons Rafael Masó, R-9603/12.
- ³⁴ Fons Rafael Masó, R-9603/10, R-9603/11, R-9603/77 i R-9603/88.
- ³⁵ Tarrús i Comadira (1996: 390-392).
- ³⁶ Tarrús i Comadira (1996: 134).
- ³⁷ *L'autonomista* (27-VII-1935: 3).
- ³⁸ Vegeu les cartes de Rafael Masó a Josep de C. Serra i Ràfols del 14 de març i del 3 d'abril de 1932, publicades a Nadal i Gil (2017: 185-188).
- ³⁹ Nadal i Gil (2017) i Gil (2018).
- ⁴⁰ Tarrús i Comadira (1996: 371).
- ⁴¹ Tarrús i Comadira (1996: 142-143).
- ⁴² Carta a Esperança Bru 288/1911, citada a Catllar, Gil i Domènech (2001: 41).